

BENCSEK PÉTER

Szegedi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar

Aetas 40. évf. 2025. 2. szám, 74–94.

ISSN 0237-7934

DOI 10.14232/aetas.2025.2.74-94

www.aetas.hu

Határ menti erőszak Magyarországon (1945–1950)*

ABSTRACT. *Border Violence in Hungary (1945–1950).* The aim of the paper is to explore the dynamics and types of border violence in Hungary in the years after the Second World War. Comprehensive archival research has provided more accurate data than ever before, both on civilians shot along the border and on border guards killed in the line of duty. In addition to physical violence, the study also examines legal violence, in particular death and prison sentences for illegal border crossings. Border violence has steadily increased during this period, mainly because of the establishment of the Soviet border regime. Although most of the victims were killed along the Iron Curtain, the use of weapons against illegal crossers was also compulsory towards “friendly” countries. Nevertheless, more border guards died than civilians.

Keywords: *border, violence, illegal crossing, smuggling, iron curtain*

Magyarországon mindkét világháború után jó néhány éven át megfigyelhető, hogy az erőszak szintje magasabb a békeidőben megszokottnál. 1918 után ezt részben a még kevésbé megszilárdult új határok és az utódállamokkal kialakult különböző – nem csak fegyveres – konfliktusok okozták, így a háború utáni erőszak jelentős részben a határok közelében koncentráldott.¹ A jelen tanulmány azt vizsgálja, hogy milyen volt a határ menti erőszak dinamikája 1945 után, amikor az 1918 utáni helyzettől alapvetően eltérő körülmények alakultak ki. Egyrészt a trianoni választóvonalak visszaállítását nem kísérték utóháborúk. Elmaradt továbbá a forradalmi erőszak is: ha beszélhetünk egyáltalán „népi demokratikus forradalomról”, az békésen zajlott le. Emellett a környező országokban is zajló szovjetizálás következtében nem ellenséges, hanem – legalábbis elvileg – „baráti” országok vették körül Magyarországot. Ez alól még Ausztria sem volt kivétel, hiszen 1955-ig a határ túloldalán is szovjet megszálló csapatok állomásoztak. 1945 és 1948 között emiatt a határ menti erőszak kialakulásának számos, 1918 és 1921 között meglévő feltétele hiányzott. 1948-ban a helyzet megváltozott: a nyugati határon az éleződő hidegháborús feszültség, déli irányban pedig Jugoszláviának a formálódó államszocialista blokkból történt kiátkozása alakított ki konfliktusokat. Az 1945 és 1950 közötti határ menti erőszak trendjeinek felvázolása, térbeli és időbeli eltéréseinek statisztikai vizsgálata után bemutatom annak főbb típusait, a fizikai és a jogi erőszak néhány határ menti esetével együtt.

A határ menti erőszak fogalmába legegységesebben a fizikai erőszak sorolható be. Ide tartozik a határőrizeti szervek által, illetve annak tagjai ellen alkalmazott testi sértés, abban

* A tanulmány elkészítését az NKFIH K 138048 sz. pályázatának támogatása tette lehetővé.

¹ Bencsik: *Demarkációs vonaltól*, 29–40., 113–128. Egyes határszakaszokon erről lásd még: Murber: *Nyugat-Magyarországtól Burgenlandig*, 82–136.; Simon: *Az átmenet bizonytalansága*, 78–115., 167–199.

az esetben is, ha az nem végződött halállal. Indokolt beszélni az állam által alkalmazott intézményes erőszakról is, amely a határokkal kapcsolatban nehezen választható el a strukturális erőszak fogalmától. A határ és a határvidék lezárása, a szabad mozgás korlátozása, a határvidéket sújtó bármely hátrányos megkülönböztetés ugyanis olyan állami lépések, amelyek az ott élő emberek társadalmi és gazdasági lehetőségeit komolyan korlátozzák – azokhoz képest is, akik ugyanabban az országban, de a határtól távolabb élnek. Az állami erőszak sajátos része a jogi erőszak. Nemcsak arról van szó, hogy az emberi jogok közé tartozó szabad mozgást az antidemokratikus rendszerek korlátozzák, hanem az általuk alkalmazott büntetőjogi szankciókról sem szabad megfeledkezni. A legtöbb diktatúra súlyosan kriminalizálja a tiltott határátlépést és az ezzel összefüggő egyéb cselekményeket (csempészet, embercsempészet, kémkedés), amelyekért akár halálbüntetést is kiszabhatnak.² Az 1945 és 1950 közötti határ menti erőszakot vizsgáló szakirodalom eddig inkább csak esettanulmányokat adott közre. A határőrök haláleseteit – eltekintve Szilvási Ferenc propagandisztikus munkájától³ – egyedül Fórizs Sándor vizsgálta. Számos eset forrásainak aprólékos bemutatása mellett a határőrség 1949–1951-re, illetve 1957-re vonatkozó éves veszteséglistái és egyéb kimutatásai alapján arra a következtetésre jut, hogy az állomány haláleseteinek körülbelül harmada öngyilkosság, nagyjából fele pedig baleset miatt következett be.⁴ A civilek elleni erőszak több esetét szintén Fórizs mutatta be részletesen.⁵ A határőrség iratai mellett állambiztonsági forrásokat is felhasznált Orgoványi István, aki a Csehszlovákiából menekülő magyarok elleni erőszak mellett a déli határővezetben életbe léptetett kényszerintézkedésekkel, továbbá a vasfüggöny helyi lakosságra gyakorolt hatásával is foglalkozott, az 1945 és 1949 közötti civil áldozatok számát elsőként felmérve.⁶

A jogi és politikai háttér

A határőrizeti szervek 1945 utáni fegyverhasználatának⁷ jogi keretei az Ideiglenes Kormány idején alakultak ki. Ekkor elvileg már felállították a határőrséget,⁸ de az valódi tevékenységet még alig fejtett ki, így a kérdést a rendőrségre vonatkozóan szabályozták. Eszerint a rendőrök elsősorban éjjel minden gyanús személyt megállásra szólíthattak fel, de áruval, csomagokkal megrakott embereket látva ezt nappal is megtehették. Ha azok a felszólítás ellenére menekülni próbáltak, a rendőrök kötelesek voltak használni fegyverüket.⁹ E szabályok valójában nem voltak újak, a rendőrség fegyverhasználatát szabályozó 1932. évi XIII. tc.-et azért kellett kiegészíteni, mert a rendőrség a Horthy-korszakban a határok mentén nem látott el szolgál-

² Jones: *Violent Borders*, 7–9.; Tomka: *Erőszak a történelemben*, 171–174.; Bencsik: *Az erőszak és az államhatárok*, főleg 338–340. Habár több kutató a határ menti erőszak fontos elemének tekinti a strukturális erőszakot, ennek sajátosságaival a jelen tanulmány nem foglalkozik.

³ Szilvási: *Határőr hősök*, i. m.

⁴ Legfontosabb esettanulmánya: Fórizs: *A bozsoki határőr őrsparancsnok lelövésének vizsgálata*, i. m. A határőrség állományának veszteségeiről lásd: Fórizs: *Halottak és hősi halottak*, 67–73.

⁵ Fórizs: *Tragédia az államhatáron*, 185–195.; Fórizs: *Fegyverhasználati esetek*, 24–32.

⁶ Orgoványi: *A déli határsáv*, 257–276.; Orgoványi: *A magyar határőrizeti és határvédelmi szervek jelentései*, i. m.; Orgoványi: *Menekülés a Vasfüggönyön át*, i. m.

⁷ Bővebben lásd: Fórizs: *A magyar határőrség fegyverhasználat*, 98–104.

⁸ Erről lásd: Berki: *A magyar határőrség újjászervezése*, 13–26.; Fórizs: *A határőrség megalakulása*, 89–102. A határőrség hivatalos neve a korszak során többször változott. Eleinte Honvéd Határ vadászok, majd Honvéd Határőrség volt a neve, ami 1950. január 1-jétől az Államvédelmi Hatóság Határőrség és Belső Karhatalom lett.

⁹ 8.400/1945. M.E. r. Magyar Közlöny, 1945. szeptember 25. (135. sz.) 2.

latot. Ez a feladat az 1921-ben felállított vámórség, illetve a csendőrség között oszlott meg. A két testület fegyverhasználati jogköre megegyezett. Figyelemre méltó, hogy a csendőrség Szervezeti és szolgálati utasításának 1941-es kiadásából szó szerint emelték át a vonatkozó részt.¹⁰

A határőrség fegyverhasználati jogát 1948. február 6-án szabályozták újra. Ennek értelmében a határőr köteles volt használni fegyverét – többek között – akkor, ha az „elfogandó személy menekül és fegyverhasználattal fenyegető rákiáltás ellenére nem áll meg, ha feltartóztatására más mód nincs”. Mindezt nyomatékosítva a rendelet leszögezte: „A köteles fegyverhasználat elmulasztása és az indokolatlan fegyverhasználat büntetést von maga után.”¹¹

1950-re a határőrizeti szervek esetében az erőszak nem egyszerűen hétköznapivá vált, hanem bizonyos esetekben kifejezetten elvárt, kötelező tetté alakult. Június 12-én a Határőrség Parancsnokságán Kajli József ezredes, a testület parancsnoka vezetésével értekezletet tartottak az eredménytelen fegyverhasználatról. Kajli „beszámolója” – valójában az agymosás határait súroló propaganda-előadása – jól illusztrálja a korszak erőszakhoz való viszonyulását: „Tehát a bajtársak vegyék úgy, hogy aki az 500 m[éteres] határsávban felszólításra nem áll meg, [ellene a határőr] a fegyvert használni köteles [...] Aki nem használja fegyverét eredményesen – mint a munkásosztály tagja – felelősségre fogjuk vonni. [...] Nincs a bajtársakban az ellenség elleni izzó gyűlölet, elvétik az első lövést. Addig kell löni, míg az ellenség összeesik. [...] Képzeljék el, ha 40 kártevőt [sic] agyonlőttek volna, kevesebb kártevő munkát tudtak volna végezni. [...] Amikor a határon teljesítenek szolgálatot, és nem áll meg a határsértő, lőjjék agyon a helyszínen, [mert] ez nem ember, hanem állat, aki ellene van a haladásnak. [...] A fegyverhasználatnak minden tekintetben, minden esetben eredményesnek kell lenni [...] Ha [a] jövőben eredménytelen fegyverhasználatot követ el valaki, megírom a falujába, hogy a falu szégyene, nem volt képes a határon lelőni az ellenséget [...] A bajtársaknak tisztában kell lenni a kapáslövészettel is, hogy az ellenséggel tudjunk ott a helyszínen végezni.”¹² Az ellenség agyonlövésének politikai jelentőségét már Mázi József alezredes világította meg. Víziója szerint a befelé tartó határsértők mind ellenséges ügynökök, akik vagy katonai kémkedést végeznek, vagy „szocialista építésünknek a lerombolása végett jöttek be hozzánk”, vagyis üzemeket, gyárakat gyújtanak fel, meggyilkoltak egy párttitkárt. A tanulság tehát: „Ha eredményesen használták volna fegyverüket, mennyi értéket tudtak volna megmenteni a magyar népnek.”¹³

Az előadók egyike sem utalt arra, hogy határszakaszonként eltérő lenne a katonák felé támasztott elvárás a fegyverhasználat terén. 1945-től egészen az ötvenes évek közepéig határszakasztól független jelenség, hogy a szomszédos államok határőrizeti szervei között semmiféle fegyverbarátság, bajtársiasság nem mutatható ki. A két világháború közötti korszak ellenségeskedése tovább folytatódott, ami jól érzékelhető a határincidensek alkalmával. A határt – akár véletlenül – átlépő határőr ellen mérlegelés nélkül köteles volt fegyverét

¹⁰ *Szervezeti és szolgálati utasítás*, 139–140. A fegyverhasználat szabályait a 49. § tartalmazta, ezen belül a 330. pont 8. és 9. bekezdését emelték át 1945-ben a rendőrség jogkörébe.

¹¹ 1.600/1948. Korm. r. Magyar Közlöny Rendeleték Tára, 1948. február 11. (34. sz.) 319. A második idézet szintén szó szerint szerepelt a csendőrség szolgálati utasításai között is (331. pont).

¹² MNL OL XIX-B-10-1950-IV.18-58.

¹³ MNL OL XIX-B-10-1950-IV.18-58. Mázi megnevezte a „gyilkos kulákat”, Bodó Istvánt, így nyilvánvalóan a lengyelkápornai gyilkosságra utal, amely 1950. január 3-án történt a ma Zákányszék néven ismert községben. Az ügyről bővebben lásd: Orgoványi: *A déli határsáv*, 253–257.

használni túlóldali kollégája.¹⁴ Különösen súlyos helyzet alakult ki 1948 után a jugoszláv és a magyar határőrizeti szervek között. 1949 májusában három magyar határőr is életét vesz-tette ennek következtében.¹⁵ A „baráti” és a nyugati határszakaszok fegyverhasználati előírásai még évekig egyformák maradtak, csak 1956 tavaszán enyhítették az előírásokat a cseh-szlovák, a szovjet és a román határ menti határőrkerületek esetében.¹⁶

Érdemes megvizsgálni, mit értettek „eredményes” fegyverhasználat alatt a gyakorlatban. A források tanúbizonysága szerint két eltérő értelmezés látható. Egyrészt eredményesnek minősítették azt, amikor a lövés eltalálta a határsértőt, de az mégis átjutott a határon, másrészt azt is, amikor sérülés nem történt, de a határsértő megadta magát és elfogták.¹⁷ Természetesen eredményesnek tekintették azt is, ha a határsértő életét veszítette.

A jogi háttérhez tartozik a tiltott határátlépés kriminalizálása. 1940-ig ennek büntetési tétele legfeljebb 15 nap fogház volt, ám ekkor vétséggé minősítették, és egy évre szigorították büntetését. 1948-ban a maximális büntetési tétel öt évre növekedett.¹⁸ A bírósági gyakorlat-tal azonban továbbra is elégedetlen volt a pártállam. 1950 januárjában az igazságügyi tárca a következő magyarázattal kérte súlyosabb ítéletek kiszabását a nyugati és a déli megyék bí-rói vezetőitől: „Az ország területének illegális módon való elhagyása a tervgazdálkodás sike-rét veszélyezteti, mert az 5 éves terv megalkotásánál az országban levő valamennyi emberi munkaerőt és ittlelvő tőkét vették alapul. Az engedély nélküli határátlépés munkaerőnek és tőkének az ország termeléséből való kivonását eredményezheti. Ebből következik, hogy e bűncselekmények elkövetői ellenségei a népi demokratikus államrendnek.”¹⁹ Fél évvel később megszületett egy titkos törvényerejű rendelet (tvr.), amely életfogytig tartó büntetéssel fenyegette a fegyveres erők külföldre szökést megkísérlő tagjait. Fegyveres, illetve csoportos elkövetés esetén halálbüntetést kellett kiszabni.²⁰ Bár eredetileg tervezték a Magyar Köz-lönyben való megjelentetését, erre végül nem került sor. A katonai bíraskodás alá tartozó személyek számára ugyanakkor szolgálati helyükön nyomatékosan ki kellett hirdetni és megmagyarázni a tvr. jelentőségét, de titoktartási kötelezettséggel együtt. A vonatkozó uta-sítás külön kitért arra, hogy a betegség, szabadság miatt távol lévő katonák, rendőrök, illetve

¹⁴ MNL OL XIX-B-10-1946-IV.12-74., illetve 83., 84. fsz.; MNL OL XIX-B-10-1947-IV.15-20.; MNL OL XIX-B-10-1947-IV.12-22.

¹⁵ Horváth Pál és Puskás Imre esetét ismerteti: MNL OL XIX-B-10-1949-II.7-1., illetve 2. fsz. Ők be-kerültek a testület hősi halottai közé is, lásd Szilvási: *Határőr hősök*, 35–44.; Főrizs: *Halottak és hősi halottak*, 68–69. Vetési Miklós haláláról csak külügyi iratok és az újságok tudósítottak. Vuk-man: *Moszkvától Londonig*, 133–134.; *Újabb jugoszláv gyilkosság a magyar határon*. Szabad Nép, 1949. június 4. 2.

¹⁶ MNL OL XIX-B-10-1956-IV.10-265. Baráti viszonylatokban ekkor a járőrszolgálat előírásai is meg-változtak, lásd ÁBTL 4.2. 0532 - SZOLG/1956.

¹⁷ Az előbbire példaként lásd: MNL OL XIX-B-10-1950-IV.18-13., az utóbbira: MNL OL XIX-B-10-1950-IV.18-17. Egy hasonló esetben a sértetlenül elfogott határsértőről írt jelentés „eredményes fegyverhasználatról” számolt be, de később valaki gondosan áthúzta az eredményes szót. MNL OL XIX-B-10-1950-IV.18-51.

¹⁸ 1940: XVIII. tc., 10. §.; 1948: XLVIII. tv., 48. §.

¹⁹ MNL OL XIX-E-1-z 0023/1950. Közli: Solt (főszerk.): *Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez*, IV. 318. (29. dok.)

²⁰ 1950. évi 26. tvr. (1950. július 12.) A kormány 1950. június 30-i ülésén fogadta el az erre vonatkozó javaslatot. MNL OL XIX-A-83-a, 344/18-1950. A végleges szöveg semmiben sem változott az elő-terjesztéshez képest. Tisztázatat közli: Solt (főszerk.): *Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez*, I. 296–297. (51. dok.) A Magyar Közlönyben 26. tvr. alatt a Magyar Nemzeti Bankról szóló jogsza-bály jelent meg. A civilek esetében az 1948-as büntetési tétel nem változott, így került be az 1952-ben összeállított BHÖ 48. pontjába. Lásd: *A hatályos anyagi büntetőjogi szabályok*, 75.

az állományba később belépő személyek utólag is megismerkedhessenek az előírásokkal.²¹ Ettől azt várták, hogy jelentős visszatartó erő lesz, többek között azért, mert a nem nyilvános jogszabály a külföldre szökött katonák közvetlen családtagjait is súlyos – öt évig terjedő börtönnel, de ha a szökés tervéről tudtak, akár tíz évnyi – büntetéssel sújtotta.

Az új előírásokról részletes indoklással együtt instruálták a büntetőbírákat is: „Aki ma hatósági engedély nélkül kíséri meg az ország területéről távozást, vagy erre irányuló cselekményhez nyújt segítséget, az közönséges hazaáruló, aki nemcsak azt deklarálja, hogy semmi sem köti a szocializmust építő dolgozó népünkhöz, hanem túl ezen késznek mutatkozik arra, hogy aktív eszközévé váljon az ellenségnek.” Külön kiemelte az utasítás azt is, hogy „teljesen helytelen az a liberalizmus is, amelyet a határt a baráti népi demokratikus országok irányában átlépők ügyében általános szabályként” tapasztalni lehet. Mindezt azzal indokolta, hogy a baráti országok határait átlépők is nyugatra igyekeznek, esetleg csempészek, károkozók, hivatásos bűnözők. Aláhúzta azt is, hogy a rokonlátogató határsértők sem érdekelnek semmiféle irgalmat.²²

Tovább szigorodott a csempészet büntetése. Az árdrágításról, illetve a közszükségleti cikkek engedély nélküli kiviteléről szóló 1945-os kormányrendeletek értelmében a csempészet büntettnek minősült, megtorlásul pedig tíz évi fegyház, sőt – a közellátás érdekének súlyos sérelme vagy üzletszerűség esetén – halálbüntetés is kiszabható volt.²³

Korszakunkban jelentős radikalizálódást látunk mind a határőrizethez kapcsolódó fegyverhasználati jog, mind a büntetőjog terén. Figyelemre méltó, hogy a nyugati és a baráti határszakaszokon egyaránt drákói szigort kellett alkalmazni. Ugyanakkor jelentős ellentmondás feszült az elérendő cél (minden emberre szükség van az öt éves terv teljesítése érdekében) és az alkalmazott módszer (a határsértők megsemmisítése) között.

A halálos áldozatok száma és belső arányai

A források tanúsága szerint a határ menti, halállal végződő erőszakos cselekmények áldozatainak köre 1945 és 1950 között jelentősen átalakult. Az első években többségük civil illegális határátlépő volt. Ezek közt határ menti, helyi lakosok, illetve több száz kilométeres utat megtevő személyek is voltak. A helyi áldozatokon belül rokonlátogatók, kettősbirtokosok, csempészek tűnnek fel, de előfordult olyan eset, hogy a határ mentén békésen tevékenykedő munkásokra támadt rá a szomszédos állam határőrizeti szerve, és elhurcolta vagy rosszabb esetben meg is gyilkolta őket.²⁴ A távolsági forgalom áldozatai két további csoportra oszthatók: hazatérőkre és távozni szándékozókra. Az első csoport tagjai a háború alatt elmenekült vagy deportált, esetleg 1945 után kitelepített személyként hagyták el hazájukat – nemcsak Magyarországot, hanem a szomszédos államokat is. Közülük sokan illegálisan próbáltak meg visszatérni szülőföldjükre. 1948-tól nőtt meg a másik csoportba tartozók – a kifelé tartó határsértők – száma. Jelentős részük a Palesztina felé tartó zsidókból került ki, de a kialakuló diktatúra elől mások is próbáltak illegálisan elmenekülni. Egy részük már nem is lőfegyver, hanem az 1949-től telepített aknáknak robbanása következtében vesztette életét.

²¹ MNL OL XIX-E-1-z 00278/1950. Közli: Solt (főszerk.): *Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez*, IV. 530–535. (66–67. dok.)

²² Az Igazságügyi Minisztérium ügykezelési csoportjának átirata a Legfelsőbb Bíróság másodelnökének (dr. Somogyi Ödönnek). Közli: Solt (főszerk.): *Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez*, I. 301–302. (52. dok.)

²³ 6.730/1945. M.E. rendelet. Magyar Közlöny, 1945. augusztus 19. (106. sz.) 3.; 9.480/1945. M.E. rendelet. Magyar Közlöny, 1945. október 17. (153. sz.) 3.

²⁴ MNL OL XIX-B-10-1947-IV.14-50.

1949 és 1950 folyamán viszont látványosan megnőtt a határ mentén életüket vesztő határőrök száma. A fennmaradt források alapján e két évben lényegesen több halálesetre került sor a határőrizeti szervek állományában, mint a határsértők körén belül. Persze ennek okai között az is szerepelhet, hogy a civil áldozatok eseteire ekkor már kisebb figyelmet fordítottak. Az sem zárható ki, hogy az 1947-ig meglehetősen töredékes források torzítják a képet, vagy a határőrizeti erőkon belüli haláleseteket eleinte kevésbé dokumentálták. A katonai áldozatok között szintén számos alcsoport különíthető el. A vizsgált korszak végén a leggyakoribb halálokok között a különféle balesetek mellett az öngyilkosság a legjelentősebb. A szolgálat közbeni halálesetek egy további része a határsértőkkel folytatott harc következménye volt, ugyanakkor a fegyveres erőszak másik fő típusát a két oldal határőrizeti szerveinek véletlen vagy szándékos átlövésai eredményezték.

Az áldozatok pontos számát a források töredezettsége miatt nem lehet megállapítani. Az 1945-ös évből erre vonatkozó levéltári anyag alig maradt fenn. Nem lehetünk biztosak abban sem, hogy a további években rögzített esetek teljes körűek lennének. Orgoványi István kutatásai szerint 1945-től 1949 végéig legalább 54 civil halt meg, és további 45 ember sérült meg a magyar országhatár mentén fegyverhasználat nyomán. Ezenkívül aknarobbanás következtében is öten életüket veszítették, hasonló okból 16 sebesülésre került sor. Ez utóbbi esetek mind az osztrák határ mentén történtek. Lőfegyver használata következtében a legtöbben a román határ mentén haltak meg (23 fő), ezt követte a jugoszláv szakasz (15 fő), majd az osztrák, a csehszlovák és végül a szovjet határ (nyolc, hét, illetve egy személy). A román határ mentén a 23 áldozat közül 21 főt a román szervek lőttek le. A többi szakaszon nincs ilyen kirívó eltérés a két fél között.²⁵

A határőrség és a politikai rendőrség 1946 és 1950 közötti iratainak, illetve napilapok tudósításainak áttekintése során azonban az említett kimutatásban szereplőnél lényegesen több polgári áldozatot találtam. Orgoványi 59 fős adata az 1945-től 1949 végéig terjedő időszakra vonatkozik. Saját vizsgálataim alapján ebben a periódusban 75 ember vesztette életét, 1950-ben pedig további tizenegy fő halt meg az országhatáron bekövetkezett incidensekben. Az iratok ezenfelül további tíz civil halottról tesznek említést, de őket kizártam a határral összefüggő esetek közül. Ugyanis közöttük kocsmai verekedés, gyilkosság, szolgálaton kívüli lövöldözés, autóbaleset, továbbá mélységi területen kialakult konfliktusok áldozatai találhatók. A korabeli újsághírek többnyire olyan esetekről tudósítottak, amelyeket levéltári források is tartalmaznak, időnként azonban innen szerezhettünk tudomást az áldozatok nevéről, egy-egy eset viszont csak a sajtóból ismert. A sajtóban megjelenő eseteket csak akkor tekintettem hitelesnek, ha legalább két lapban rábukkantam ugyanarra a hírre, és az áldozatokat név szerint is megemlézték. A statisztikai elemzés során mindvégig figyelembe kell venni, hogy a források nem minden esetet rögzítettek. Az adatok természetesen nemcsak a magyar állampolgárokat, hanem a külföldieket is tartalmazzák. Elképzelhető, hogy a szomszédos országok határőrizeti szerveinek iratanyagát átnézve teljesebb adatokhoz juthatnánk, ugyanakkor a magyar forrásokban is nagy arányban szerepelnek a határ túloldalán életüket vesztő személyek.

Az így összeállított adatsor szerint az 1945 és 1950 közötti 86 civil áldozat közül a legtöbben (33 fő) 1947-ben haltak meg. Az adatokat azonban torzítja egy rövid ideig tartó, de különösen brutális román fellépés a tiltott határátlépőkkel szemben. 1947 augusztusának utol-

²⁵ Orgoványi: *Menekülés a Vasfüggönyön át*, 22. A szerző nem hivatkozik az adatok forrására, így feltehetően számos őrzési egység áttekintése során gyűjtötte össze ezeket.

só hetében a román határőrök közel két tucat határsértőt lőttek le.²⁶ A példastatuálás valószínűleg sikeres volt, mert a következő hónapokban az áldozatok száma már jelentősen csökkent a román határon, sőt 1948 és 1950 között már egyetlen esetet sem találtam e határszakaszon. 1947 után a civil áldozatok száma évente 10–13 között ingadozott. 1947 augusztusának említett eseménysora így is elegendő volt ahhoz, hogy a vizsgált 5–6 év egészében a román határszakaszon haltak meg a legtöbben (26 fő), bár 1948 és 1950 között már minden évben az osztrák határ volt a leghalálosabb. Így öt év alatt ott is 24 áldozatot számoltam össze. Ezt követi a jugoszláv (19) és a csehszlovák határ (17 fő), míg vizsgálataim a szovjet határ mellett nem tártak fel egyetlen civil áldozatot sem: az 1950-es iratok közt található, féltékenységből elkövetett gyilkosságot nem sorolhatjuk ide.²⁷

A civil halottak túlnyomó többsége lőfegyvertől származó sérülésben vesztette életét (86-ból 64 eset, azaz 74%). Csak egyetlen évben, 1949-ben fordult elő, hogy nem ez volt a fő halálozási ok; ekkor nyolcan is robbanás áldozatai lettek (hét esetben a frissen telepített aknák miatt²⁸), míg lőtt seb következtében négyen haltak meg. Érdekes, hogy 1950-ben viszont mindössze egy civil életét követelték az aknák – talán azért, mert addigra a potenciális határsértők körében tudatosult a veszély, a rendszeres határsértők és embercsempészek pedig már kiismerték az aknamezőt. További halálokként a vízbefulladás (kizárólag a csehszlovák határ mentén), illetve a már őrizetbe vett határsértők öngyilkosságát említhetjük (öt, illetve négy fő esetében). 1946-ban és 1947-ben a halálos sebesüléssel végződött esetek zöme csempészekkel függött össze, vagy etnikai okokból történt meneküléshez kapcsolódott. 1948-ban a csempészek és a disszidálni szándékozók nagyjából egyenlő számban szerepeltek az áldozatok között, míg a következő két évben az utóbbiak váltak domináns csoporttá. Szinte minden évben előfordult, hogy a határon véletlenül áttévedő embereket vagy rokonlátogatókat is lelőttek.

A vizsgált időszak (1945–1950) egészében a civileknél több határőr, összesen 109 fő vesztette életét. Eleinte viszonylag kis számban történtek körükben halálesetek, hiszen 1947 kivételével, amikor 12 fő halt meg, az áldozatok száma – legalábbis azoké, akikről maradt feljegyzés – minden évben 5 alatt maradt. Ezzel szemben 1949-ben már 28, 1950-ben pedig 62 határőr vesztette életét. A legtöbb áldozatot az osztrák és a jugoszláv határ követelte (az utolsó két évben együtt 31, illetve 30 fő). 1950-ben a határőr halottak több mint kétharmada (23, illetve 22 fő) e két szakasról származott. A harmadik legveszélyesebb a csehszlovák határ volt (23 fő, ebből 17 az utolsó két évben), míg a román és a szovjet határszakasz (9, illetve 4 fő) viszonylag biztonságos volt a határőrök számára.

Az e csoporton belüli halálokok jóval diverzifikáltabbak, mint a polgári áldozatok esetében. Itt is a lőfegyver okozta sérülések dominálnak, melyek aránya 63%. Ugyanakkor indokolt ezt a csoportot három részre bontani: öngyilkosság, baráti, valamint ellenséges tűz következtében is szinte azonos számban haltak meg. Öngyilkosságot 26 határőr követett el,

²⁶ *Tizenkilenc tiltott határátlépőt lőttek agyon Arad megyében*. Szabad Szó (Temesvár), 1947. szeptember 7. 2. A lap újabb áldozatokról ír, tehát nem ez volt az első eset. A legnagyobb vérfürdőben a magyar határőrök kilenc halottat számoltak meg, akiknek testét a határ közelében, jól láthatóan kiterítették és őrizték a grancsárok. Az esetnek egyetlen túlélője Klein Miklós volt, aki beszámolt a borzalmakról a magyar szerveknek. MNL OL XIX-B-10-1947-III.4-21., illetve MNL OL XIX-B-10-1947-IV.14-474.

²⁷ MNL OL XIX-B-10-1950.III.4-18.

²⁸ MNL OL XIX-B-10-1949-III.4-17; MNL OL XIX-B-10-1949-IV.10-4.; MNL OL XIX-B-10-1949-IV.11-15; MNL OL XIX-B-10-1949-IV.11-32; MNL OL XIX-B-10-1949-IV.11-34; MNL OL XIX-B-10-1949-IV.12-13.; MNL OL XIX-B-10-1949-IV.12-14.; MNL OL XIX-B-10-1950-IV.11-24. Némelyik eset több folyószám alatt is megtalálható.

ebből csak 1950-ben 17 fő, vagyis ebben az évben a határőr halálesetek közel harmada ide tartozott. Mivel 1948 végéig mindössze két példa ismert, elképzelhető, hogy az ilyen eseteket eleinte csak részben rögzítették, vagy pedig 1949-től drámaian romlottak a katonák – köztük a tisztek – szolgálati körülményei. A lőfegyver okozta halál második nagy csoportja, a fegyverbaleset szintén 1947 májusától jelenik meg az iratokban, s ettől kezdve megdöbbentően gyakorivá vált. Ezek egy részében az áldozat saját maga, de jellemzőbben inkább egyik harcostársa gondatlansága nyomán véletlenül elsült fegyver lövése következtében vesztette életét. Huszonegy határőr halt meg így (ebből kettő határszolgálat idején, de egyértelműen baleset miatt), míg ellenséges tűzben 22 fő vesztette életét (ide értve azt a két esetet is, amikor előre megfontolt gyilkosság történt a határőrállomány tagjain belül). Tragikusan magas a vízbefulladások száma is (15 fő²⁹), aminek két alapvető oka volt: a katonák jelentős része nem tudott úszni, továbbá igen gyakran engedély nélkül vagy kifejezett tiltás ellenére mentek fürödni. Az egyéb balesetek áldozatai (14 fő) között a legtöbben közlekedési balesetet szenvedtek, de villámcsapás, illetve magasfigyelőről való lezuhanás is előfordult. További öt katona aknarobbanás áldozata lett, négyet szökés és hűtlenség vádjával kivégeztek, kettejük halálához pedig egészségi okok vezettek. Ezen eredmények nem cáfolják Fórizs Sándor korábban idézett megállapításait, ugyanakkor pontosítják, illetve további évek adataival egészítik ki azokat.

Tanulságos összehasonlítani a magyar határ menti áldozatok számát, térbeli és időbeli megoszlását egy szomszédos államszocialista ország hasonló adataival. A vasfüggöny csehszlovák szakasza – vagyis a csehszlovák–nyugatnémet és a csehszlovák–osztrák határ – halálós áldozatainak történetét például viszonylag jól ismerjük, a témát számos történész kutatta. A vizsgálatok legfőbb – egyúttal legmegdöbbentőbb – tanulsága az, hogy itt az 1948–1989 közötti korszak egészében a határőrség embervesztesége kétszer nagyobb volt, mint a határon erőszakos halált elszenvedő határsértőké. Természetesen nem azért, mert a menekülők lőtték le őket, hiszen az 584 katonai áldozat közül csak 11 vesztette életét a határsértőkkel vívott összecsapásban. A leggyakoribb halálokok között kimagaslik a balesetek (243 fő) és az öngyilkosságok száma (185 fő). Emellett a fegyverhasználat (39 személy), az áramütés és az aknarobbanás (47 fő) esetszáma volt magas.³⁰ A határsértők közül – szintén négy évtized alatt – 276 fő vesztette életét, közülük 144 csehszlovák (de 62 személy állampolgárságát nem sikerült megállapítani). A halálokok között a lőfegyver (128 személy) és az áramütés (95 fő) emelkedik ki: Csehszlovákia ugyanis aknákat csak kis számban telepített, ugyanakkor a középső drótkerítés magasfeszültség alatt állt. Az áldozatok száma 1948–1949-ben a magyarhoz hasonló nagyságú (17, illetve 13 fő). A legtöbben 1950-ben és 1951-ben haltak meg (27, illetve 29 fő), ezután 1956-ig évente 14–17 fő vesztette életét. 1948–1956 között Csehszlovákiában összesen 162 áldozata volt a vasfüggönynek, míg a további harminchárom év során 114-en vesztették életüket.³¹

Ilyen átfogó, hosszú távú vizsgálat Magyarországon eddig még nem született, de az eddigi eredmények arra utalnak, hogy az áldozatok száma és belső arányai alig térnek el a csehszlovák adatoktól: az erőszak dinamikája 1948 után növekvő; jóval több határőr vesztette életét, mint határsértő; a határ menti erőszak 1956 után nálunk is csökkenni kezdett.³²

²⁹ A források további vízbefulladt határőrökről is tudósítottak, de a szabadság idején történt baleseteket nem sorolhatjuk a határ menti erőszakhoz.

³⁰ Tomek: *Přechody státních hranic*, 13.

³¹ Mašková–Ripka: *Železná opona*, 84–123.

³² Fórizs: *Öngyilkossági esetek*, 49–52.; Bencsik: *A vasfüggöny története*, i. m.

Menekültek és hazatérők

A háború alatt és után Kelet-Közép-Európában hatalmas népességmozgásra került sor. Menekültek, deportáltak, kitelepítettek százazrei hagyták el otthonaikat, s közülük sokan idővel megkísérelték a visszatérést. A jellemzően úti okmány nélkül érkező személyeket – különösen a korábban kitelepítetteket – a célországok nemkívánatos személyeknek tekintették, és nem riadtak vissza erőszak alkalmazásától sem. Különösen nagy veszély fenyegette a szovjetek által deportált, esetleg később a saját országuk hatóságai által kitelepített németeket, akik vissza akartak térni Románia, Szerbia vagy Magyarország területére. A legkirívóbb esetben román granicsárok kilenc hazatérő németajkú román állampolgárt lőttek le egyszerre Lőkös-háza külterületén.³³ A magyar határok mentén a másik jelentős érintett csoportot a Csehszlovákiából menekülő magyarok tették ki. A csehszlovákok legalább két esetben akkor is lőttek rájuk, amikor a Dunán át csónakkal Magyarország felé menekültek.³⁴ A menekülő csónakja több esetben felborult és elsüllyedt, mások alatt a Duna jege szakadt be.³⁵

Kifejezetten keményen léptek fel a magyar határőrök is az országba visszatérni szándékozó kitelepített svábokkal. Ilyen esetek már alig néhány hónappal a kitelepítés kezdete után, 1946-ban is előfordultak,³⁶ később pedig egyre gyakoribbá váltak. A továbbiakban két 1950-es visszatérési kísérletet mutatok be, amelyek közül csak az első volt halálos. A határsértők mindkét esetben embercsempészek segítségével jutottak át a vasfüggönyön, de a járőrök felfigyeltek rájuk, és fegyvert használtak ellenük. Március 13-án egy házaspár próbált meg visszatérni a Tolna megyei Mözsre, ahonnan 1947-ben telepítették ki őket Ausztriába. Magyar területen az erdőben elszakadtak egymástól, mivel a férj mozgáskorlátozott volt. Egy járőr két tagja felfedezte és őrizetbe vette őket. A feleség, Gaszler Jánosné menekülni próbált, s ekkor halálos lövést kapott.³⁷ 1950 júniusában pedig két osztrák embercsempész vezetésével nyolc felnőtt és egy gyermek szökött át a határon. Kihasználva, hogy a korabeli aknamező csak körülbelül két méter széles volt, egy hosszú deszkát fektettek az aknamező két oldalán emelkedő dupla kerítés oszlopaira, és azon át sértetlenül jutottak be az országba. A kerítés tetejére létrán kellett volna feljutniuk, de annak lába kelt; végül az embercsempészek hátára lépve jutottak fel rá. A határőrök megvárták, míg mindenki átjutott, sőt azt is, hogy az embercsempészek átdobálják a menekültek holmiját, majd ezután elfogták a határsértőket. A műszaki zár túloldalán – a határőrök szerint még magyar területen – menekülni próbáló embercsempészeket fegyverrel állították meg; ők mindketten súlyos sérüléssel kerültek kórházba. A határsértők mindegyike Dunaszekcsőről 1948-ban Zwickauba és Zittau környékére, Németország keleti zónájába kitelepített sváb volt. Figyelemre méltó, hogy visszatérésük

³³ Az aktát részletesen bemutatta már Fórizs: *Tragédia az államhatáron*, 187–191.

³⁴ 1946 novemberében Schindler Ferenc, 1947 áprilisában Tokodi Vince veszítette így életét. Az első esetről lásd: MNL OL XIX-B-10-1946-III.4-55. Közli: Orgoványi: *A magyar határőrizeti és határvédelmi szervek jelentései*, 6–8. A korabeli magyar sajtó is beszámolt róla, például: *Embertelen intézkedésekkel tovább folyik Dél-Szlovákiában a magyarok üldözése*. Magyar Nemzet, 1946. november 23. 1.; *Rajkán, a menekült magyarok között*. Szabad Nép, 1946. december 1. 9. Tokodiról lásd: MNL OL XIX-B-10-1947-IV.12-73.

³⁵ 1946. november 27-én négyen, 1947. március 12-én hatan vesztek a hullámok közé, mert felborult a csónak. Utóbbi esetben nem menekülőkről volt szó, ugyanakkor számos másik, név szerint nem dokumentált baleset is ismert. Balogh: *Felvidéki menekültek*, 5–17.; *Négy áldozat*. Szabad Nép, 1946. november 30. 1.; *Borzalmas halálos csónakszerencsétlenség a Dunán*. Kossuth Népe, 1947. március 17. 3. A Duna jege szakadt be Nagyváthy Dezső és felesége alatt. Mindketten meghaltak. MNL OL XIX-B-10-1947-IV.12-71.

³⁶ MNL OL XIX-B-10-1946-V.8-111.

³⁷ MNL OL XIX-B-10-1950-IV.18-59.

idejére már létrejött az NDK, ám onnan nem Csehszlovákián át próbáltak visszatérni, hanem az NSZK-n és Ausztrián keresztül. Valamennyiüknek volt Magyarországon maradt vagy oda korábban visszaszökött rokona és ismerőse, velük levelezve döntöttek a hazatérés mellett. A lőtt sebbel magyar kórházba került osztrák embercsempészek bevallották, hogy már több csoportot bejuttattak az ország területére, fejenként 50 Schillingért. Vallomásuk szerint ebből élt meg. Elismerték, hogy a lövések még magyar területen érték őket, ami könnyen lehet, hogy nem felelt meg a valóságnak. A menekültek további sorsa az aktából nem derül ki, feltehetően kiutasították őket az országból. A fentebb tárgyalt eseteknek két tanulsága van. Egyrészt az, hogy a vasfüggönyön helyi embercsempészek segítségével és megfelelő eszközök használatával viszonylag könnyen át lehetett jutni. Az embercsempész nélkül disszidálók viszont nem hurcolhattak volna magukkal egy vastag, két méternél hosszabb pallót. A másik tanulság az, hogy az aknamezőn való átjutás önmagában nem garantálta a sikert, hiszen a sűrűn portyázó határőrök is feltartóztathatták a határsértőket.³⁸

Lőfegyver és akna okozta halálesetek a nyugati határ mentén

1949. november 30-án egy huszonegy fős disszidálni szándékozó csoport igyekezett a magyar–osztrák határ felé gyalogosan. A Budapestről induló társaság tagjai a határról 10–15 kilométerre szálltak le a vonatról egy gyakorlott embercsempész vezetésével. A hosszú gyaloglásban elfáradó, a csoportról leszakadó négy embert már Jákon lefűlte a rendőrség, amely riadóztatta a határőrörsöket. A szentpéterfai őrsparancsnok-helyettes fokozott járőrszolgálatot rendelt el, de nem mozgósította minden erejét, csak akkor, amikor a menekülők a műszaki záron aknarobbanást idéztek elő. Csomagjaikat át akarták dobni a kerítéseken, ám egy nehezebb táská az aknamezőre esett és felrobbant. A robbanáshoz kivonuló járőrök nyolc határsértőt vettek őrizetbe, többeket súlyos sebesülésekkel. Egyikük a kórházban, ketten pedig már a helyszínen életüket veszítették. A csoport hét további tagja (szintén sérülten) átjutott Ausztriába. Sajátos mellékszála az esetnek, hogy a mulasztást elkövető őrsparancsnok-helyettest őrizetbe vették. Kihallgatásán azt mondta, hogy későn kapott értesítést, illetve nem tűnt valószínűnek, hogy a csoport – jelentős kerülőutat megtéve – az ő őrsé területén kísérli meg az átlépést. Már készült ügyében a vádirat, amikor 1950. február elején a vádatok ejtették, és szabadlábra helyezték.³⁹

Aknarobbanás miatt – amint a fenti statisztikai elemzésben bemutattam – határőrök is életüket veszítették. Még több volt azonban a sebesülés. A portyázó járőrök sohasem lehettek biztonságban, hiszen az aknát róka, nyúl vagy más állat is működésbe hozhatta. A repeszek akár 14 méterre az aknától is képesek voltak súlyos sérülést okozni. Még veszélyesebb volt a felrobbant aknáknak pótlása, aminek következtében – a források szerint – lábfej, kéz leszakadása, vakságot okozó szemsérülés és más súlyos sérülések történtek. Ezen esetek felett a határőrség parancsnokai könnyen napirendre tértek. Mint egy jegyzőkönyv fogalmazott, „[a] balesetért felelősség senkit nem terhel, és az a műszaki munkák sajátosságából ered”.⁴⁰

A határőrök öngyilkosságot szinte kivétel nélkül lőfegyverekkel követtek el. A legtöbb ügyet igyekeztek kivizsgálni, de az okokat nem mindig sikerült feltárni. A következtetések

³⁸ MNL OL XIX-B-10-1950-IV.18-32.

³⁹ MNL OL XIX-B-10-1949-III.4-17.; MNL OL XIX-B-10-1949-IV.10-4.; MNL OL XIX-B-10-1950-IV.11-24.

⁴⁰ Hasonló sérülésekről számol be több akta is, például MNL OL XIX-B-10-1950-III.4, 6–11. folyószámok. Idézet: MNL OL XIX-B-10-1950-III.4-13.

között jellemző ugyanakkor az alábbi, egy korabeli forrásban megjelenő megállapítás: „...felelősség az ÁVH-t [Államvédelmi Hatóságot – B. P.] nem terheli.”⁴¹

Fegyverbalesetből koncepció üggy

Egy másik ügy, a bozsoki őrsparancsnok halálesete nemcsak a határ menti erőszak szempontjából tanulságos, hanem politikai következményei miatt is. Egyrészt követhető az iratokból, hogyan lesz egy szerencsétlen balesetből koncepció üggy, másrészt az eset feltehetően nagy mértékben hozzájárult ahhoz, hogy megszületett az 1950. évi 26. tvr., illetve azon belül a hozzátartozók büntetésére vonatkozó paragrafus. Szántai István bozsoki őrsparancsnok 1950. március 27-én ellenőrző járőrözést tartott, és közben a határkövek ellenőrzése céljából társával együtt átment a műszaki zár túloldalára. (A vasfüggöny nem közvetlenül a határvonalon, hanem néhány méterrel beljebb húzódott.) Ott meglátta, hogy a határőrőrs egy másik kétfős járőrének tagjai a fűben fekszenek. Szántai köveket dobált feléjük, hogy kiderítse, alszanak-e, amire azok felpattantak, és keresni kezdték a zaj forrását. Szántai és saját járőrtársa továbbra sem fedték fel magukat, hanem – továbbra is a vasfüggöny túloldalán – elindultak a határvonallal párhuzamosan. A másik járőr követte őket, és amikor ennek parancsnoka, Gyurisits János egy alkalommal meglátta a műszaki zár túloldalán Szántait, térdelőállásból célzott lövést adott le rá. Szántai súlyos sebet kapott, járőrtársa ezért kiáltott Gyurisitsnak, aki szintén átment a műszaki záron. A parancsnokon nem tudtak segíteni, néhány percen belül elvérzett. Szántai járőrtársa elindult, hogy riassza az őrsöt. Az aknamező Ausztia felőli oldalán egyedül maradó Gyurisitsnak így alkalma nyílt arra, hogy saját gépfegyverét és Szántai pisztolyát magához véve átszökjön a határon.

Az akta legkorábban keletkezett iratai egyértelműen balesetként írják le az esetet. Világosan látszik, hogy Szántai szabálytalan módon (nem egy hivatalosan megnyitott kapun) ment át a műszaki záron, sőt a határ mellett haladva az ahhoz nagyon közel eső országhatárt is átlépte. A lövés pillanatában is osztrák területen állt, hiszen „a hullát a zpk. [zászlóaljparancsnok] azért is hozatta el [eredetileg, az iraton áthúzza: hozatta át – B. P.], hogy ne legyen belőle bonyodalom”. Természetesen Gyurisits is hibázott: Felszólítás nélkül lőtt, ráadásul lövése a fentiek miatt határsértést is jelentett (bár ez ekkoriban inkább csak elvileg volt tilos a járőrök számára, és igen gyakran előfordult a szomszédos országok területére való átlövés). Az első iratok egyértelműen aláhúzzák, hogy Gyurisits a kora délutáni szikrázó napsütés ellenfényében, meredek, sziklás terepen felfelé nézve, körülbelül 80 méterről löve nem ismerhette fel őrsparancsnokát. (A helyszínt felkeresve erről magam is meggyőződtem.) Kiemelik, hogy politikailag megbízható, kötelességtudó katona volt, aki „valószínűleg a fegyverhasználat következményeitől való félelmében” szökött át a határon. Két nappal később, március 29-én azonban egy magasabb szintű vizsgálóbizottság koncepció módon átírta az események krónikáját. „Megállapították”, hogy Gyurisits 40–50 méterről lőtt, és „minden kétséget kizáróan felismerhette őrsparancsnokát”, vagyis szándékosan lőtt rá, amit az is alátámasztott, hogy „semmi felindulást nem tanúsított”. Hirtelen „kiderült” róla, hogy szülei kulákok, ő maga pedig egy Kőszeg környékén élő „fasiszta beállítottságú nővel” áll kapcsolatban, aki egy embercsempész kört irányít. Javaslatot tettek a szülők és a helybéli nő rendőrhatalmának őrizetbe vételére.⁴²

⁴¹ MNL OL XIX-B-10-1950-III.4-51.

⁴² MNL OL XIX-B-10-1950-III.4-17. Az aktát részletesen ismerteti: Főrizs: *A bozsoki határőr őrsparancsnok lelövésének vizsgálata*, 102–114. A kanonizált, koncepció értelmezést részletesen megírta Szilvási: *Határőr hősök*, 59–66.

Gyurisits szüleit néhány nap múlva valóban internálták. Az iratok kissé ellentmondásosan adják meg ennek dátumát. Feltehető, hogy március 30-án kerültek vizsgálati fogságba az ÁVH pécsi kirendeltségén, majd április 6. és 11. között kerültek a kistarcsai internálótáborba. Az apa, Gyurisits István 1953-ban a tiszalöki tábor is megjárta. Feleségével együtt 1953 késő nyarán szabadultak. Vallomásaik, vizsgálati irataik között több figyelemre méltó elem is található. Április 2-án az apáról készült környezettanulmányban ez olvasható: „Értesülésem szerint fia továbbra is katona akar maradni, mivel a demokratikus honvédséget megszerette. A szüleivel nincs egy elven, demokratikus magatartást tanúsít [...] nem azonosítja magát a szülei jobboldali politikai elvével.” Az internálási határozat indoka mindkét szülő esetében ugyanaz: fiuk nyugatra szökött, és közben lelőtte őrsparancsnokát. Mivel az elkövető nem került kézre, a szülőkön torolták meg tettét. Holott Gyurisitsné egy 1952-es felülvizsgálat szerint „fia [...] cselekedetéről valóban nem tudott, és megdöbbenéssel értesült arról, hogy fia gyilkos lett. Ez a megdöbbenése azonban nem akadályozta meg abban, hogy lányán keresztül felvegye a kapcsolatot nyugaton élő fiával internálása után.” Ugyanezt tartalmazza Gyurisitsné kézzel írt önéletrajza: „...nekem nagyon fáj, el sem tudom képzelni, hogy csinálhatott ilyet. Nekem fiam dolgairól tudomásom nem volt. Velünk semmit sem közölt.”⁴³ Sikerült telefonos interjút készítenem az internált szülők unokájával, akitől megtudtam, hogy Gyurisits János soha nem tért haza Magyarországra, a rendszerváltozás után sem. Ausztriában élt és ott alapított családot, de leveleit mindig megkapták, sőt később – talán a hetvenes évektől – szülei is meglátogathatták.⁴⁴

Halálos ítéletek tiltott határátlépés, hűtlenség és kémkedés címén

Az erőszak fontos típusa lehet a jogi, bírósági eszközökkel végrehajtott erőszak. Különösen igaz ez a pártállami rendszerek esetében, ahol a bíróságok függetlensége megszűnik, és nyíltan a diktatúra eszközévé válnak. Ezt tapasztalhatjuk a tiltott határátlépés büntetése kapcsán is. Különösen súlyos ítéletek születtek a fegyveres erők tagjai ellen, főleg akkor, ha a vád szerint külföldön beszerverték őket, s ezután kémként visszatértek az országba.

Martinovich György főhadnagy 1948 októberében szökött Ausztriába néhány volt földbirtokos társaságában. Sikerült átjutnia a szovjet zónán, Ausztria nyugati hatalmak által megszállt részére. Az ÁVH-n tett későbbi vallomása szerint angol tisztek többször kihallgatták, katonai titkokról faggatták. Miután nem tudta elhagyni Ausztriát, haza akart térni. Mivel pénze nem volt, decemberben az amerikai zónában vállalta, hogy hírszerzőként alkalmazzák, majd szintén illegális úton hazatért. Néhány nappal később őrizetbe vették – katonaszökevényként már régóta körözték. Hűtlenség, szökés, kétszeri tiltott határátlépés és egyéb vádak miatt a katonai bíróság elsőfokon életfogytiglani fegyházra ítélte, amit 1949 októberében jogerősen kötél általi halálbüntetésre súlyosbítottak, és az ítéletet október 24-én végrehajtották.⁴⁵ Még elvetemültebb árulónak tüntette fel a politikai rendőrség Ambrus Jenőt, aki sor-katonaként megszökött a hadseregből, 1949 végén illegálisan Ausztriába ment, ahol – a vád szerint – az amerikai katonai titkosszolgálat, a Counterintelligence Corps (CIC) ügynökévé szervezték be. Több alkalommal visszatért az országba, s – ismét csak a vád alapján – saját hírszerzői hálózatot épített ki, és szisztematikusan katonai adatokat gyűjtött, amelyeket

⁴³ ÁBTL 3.1.9. V-35218. Idézetek: 21a, 33. és 40. Lásd még: ÁBTL 4.1. A-1249.

⁴⁴ Telefonos interjú V-né S. M-mel. Készítette Bencsik Péter, 2024. október 22. Köszönettel tartozom a Nagyatádi Városi Múzeum történész–muzeológusának, Hauptmann Gyöngyinek, hogy megszerezte interjúalanyom elérhetőségét.

⁴⁵ ÁBTL 3.1.9. V-77413.

átadott az „imperialistáknak”. Továbbá embercsempészetet is folytatott, miközben „eldicsékedett azzal, hogy a határon nagyon könnyű az átjutás és visszatérés, s ő 5 000 Ft.-ért viszi át az embereket”. Harmadik útjáról való visszatérése során vették őrizetbe 1950 júliusában, majd 1951-ben halálra ítélték és kivégezték.⁴⁶

Mint láttuk, 1950 júliusa – a nem nyilvános 1950. évi 26. tvr. – óta a katonai bíraskodás alá tartozó személyek életfogytiglani vagy halálbüntetést is kaphattak illegális határátlépés miatt. Valójában az új rendelkezés előtti esetekben is kiróttak halálos ítéletet. Kovács József és Csörsz Ernő sorállományú határőr egyaránt 1950 áprilisában szökött át fegyverrel Ausztriába. Kovácsot a szovjetek a határ túloldalán elfogták és visszaadták a magyar szerveknek. Statáriális módon, április 21-én halálra ítélték és még aznap kivégezték.⁴⁷ Csörsz önként tért vissza júniusban, amikor elfogták. Részletes beismerő vallomást tett a vizsgálati fogságban – de a szerény képességű fiatalember köré felépített kémhistória nagyrészt kitalált lehet. Az iratokból jól látható, hogy nagy erővel próbálták felkutatni, Miskolcon élő családjába is beépültek, sőt tudni vélték, hogy egy hétig ott is bujkált. A források azonban meggyőzően igazolják, hogy mindvégig Ausztriában volt, egy ott kiadott igazolványa is erre utal. A vádak szerint a brit titkosszolgálat beszervezte ügynökei közé. Több az 1930-as években született jogszabályra hivatkozva hűtlenség, szökés, tiltott határátlépés, függelemsértés, továbbá engedély nélküli fegyverbirtoklás vádjával ítélték halálra. A vádlott fellebbezése utáni jogerős ítélet 1950. szeptember 8-án született meg, s Csörsz Ernőt néhány nappal később kivégezték.⁴⁸

Több határőr már az 1950. évi 26. tvr. megszületése után szökött Ausztriába, mégsem ennek következtében ítélték őket halálra. Tóth József és Béres István alig öt nappal később, július 17-én járőrszolgálat közben lépte át a határt. Tóthot július 22-én elfogták, és a szovjet szervek hamarosan visszaadták, statáriálisan katonai bíróság elé állították. Augusztus 8-án meg is született a halálos ítélet, amelyet „lőfegyver engedély nélküli birtokban tartásával” indokoltak – annak ellenére, hogy a szökés során a két határőr egy bokorban elrejtette szolgálati fegyverét, nem vitték magukkal Ausztriába. Az abszurd indoklás szerint „abban a pillanatban, amint a vádlott szökést kísérelt meg abból a célból, hogy magát a szolgálat alól véglegesen kivonja, fegyvere [már] engedély nélkül volt nála”. Az ítéletet még aznap végrehajtották.⁴⁹ Lengyel Imre őrzetető 1950. augusztus 7-éről 8-ra virradó éjjel szökött át Ausztriába, ráadásul három civil – egy férfi és két apáca – társaságában, ezzel kimerítve a csoportos elkövetés esetét. A szökevények nem jutottak túl a szovjet szektoron, és augusztus 26-án visszaadták őket a magyar hatóságoknak. Egy augusztus 29-én kelt jelentés szerint az ÁVH elrettentő példát akart statuálni: „Tekintettel arra, hogy az utóbbi időben a szökések száma meglehetősen elszaporodott, javasoljuk Lengyel és Fonyó [egy másik ügyben szereplő, de nem határőr katonaszökevény – B. P.] kivégzését nyilvánosan – a csapat előtt – végrehajtani.” Jellemző, hogy e javaslat még a bírósági eljárás – sőt, a szeptember 2-án kelt vádirat – előtt keletkezett. Az 1950. évi 26. tvr. alapján Lengyelt első fokon – feltűnő gyorsasággal, szeptember 9-én – kötél általi halálra ítélték. Ezután azonban meglepő fordulat következett. A másodfokon eljáró katonai főtörvényszék 1951. május 9-én az első fokú ítéletben leírt

⁴⁶ ÁBTL 3.1.9. V-46890 (idézet: 187.).

⁴⁷ ÁBTL 3.1.9. V-46992; MNL OL XIX-B-10-1950-I.3, 1956. április 26. (április havi 20. számú napi jelentés).

⁴⁸ ÁBTL 3.1.9. V-3254.

⁴⁹ ÁBTL 3.1.9. V-47005. Idézet: 52/5. és 52/6. A dosszié tárgya egy teljesen más ügy, Tóth ítélete minden kontextus nélkül, véletlenül keveredhetett bele (talán azért, mert a dosszié egyik szereplőjét szintén Tóth Józsefnek hívták).

tényállást helyesnek, minősítését azonban törvénytelennek tekintette, és alapvetően megváltoztatta. Kiderült ugyanis, hogy Lengyel alakulata az 1950. évi 26. tvr.-t csak a vádlott szökése után, augusztus 9-én kapta meg, így azt Lengyel Imre előtt semmiképpen nem hirdethették ki. Emiatt ennek alapján nem ítélték el. Cselekményének társadalmi veszélyességét természetesen továbbra is jelentősnek minősítette a katonai főtörvényszék, s így hét év és hat hónap börtönbüntetésre ítélték. 1956 júniusában feltételeesen szabadlábra helyezték.⁵⁰ Jellemző adalék a korszak történetéhez, hogy Lengyel letartóztatása után saját zászlóalj-parancsnoka sem kapott hivatalosan semmilyen hírt a további fejleményekről 1951 januárjáig. Érdeklődésére Szalva János, a határőrség törzsparancsnoka válaszolt, és azt a téves információt adta, hogy Lengyelt már ki is végezték.⁵¹

Az 1950. évi 26. tvr. legismertebb áldozata Szűcs Sándor, a Budapesti Dózsa és a válogatott labdarúgója volt. A Dózsa játékosai rendőrnek minősültek, így vonatkozott rájuk a titkos jogszabály. Az eset sajátossága az, hogy Szűcs egy ÁVH ügynököt bízott meg azzal, hogy csempéssze ki őt és szerelmét, Kovács Erzsébet énekesnőt az országból. Az ügynököt az aktában nem fedőnéven, hanem valódi nevén szerepeltetik, így kiléte kétségtelen. A politikai rendőrség tehát előre tudott a disszidálás szándékáról, sőt 1951. március 5-én őrizetbevételi javaslatot is tett. Aznap este indultak útnak a szerelmesek két további utassal együtt. Feltehető azonban, hogy a hatalom valódi célja Szűcs tetten érése volt. Az akta szerint több labdarúgó (Deák Ferenc, Szusza Ferenc) szintén fontolgatta, hogy disszidál – talán őket akarták elrettenteni. Szűcs magával vitte szolgálati fegyverét, az ügynökjelentés szerint azért, hogy ha lebuknának, akkor lelőné vele saját magát, mivel „élve ezeknek a kezébe nem akar kerülni”. Március 6-án hajnali 3-kor Nárai és Pornóapáti között határőrök állították meg az autót. Az erről szóló jelentésből egyértelműen látszik, hogy előre megbeszélte helyen várták őket „három központi bajtárssal és három határőr bajtárssal, továbbá két elhárító tiszt bajtárs[al]” – a szokásos járőr két főből állt volna. Szűcs nem próbálta meg használni a fegyverét. Úgy vélem, hogy a csoportos elkövetés miatt akkor is halálos ítélet fenyegette volna a játékost, ha fegyvere nincs nála. 1951 májusában Szűcsöt valóban halálra ítélték, és június 4-én kivégezték. Az első- és a másodfokú ítélet egyaránt hangsúlyozta, hogy a 26. tvr.-t nem lehet alkalmazni olyan személyekkel szemben, akik előtt azt nem hirdették ki (kivéve a fegyveres erők tagjainak velük egy cím alatt lakó hozzátartozóit). Ellentmondásos ugyanakkor, hogy Szűcs valóban ismerte-e a jogszabályt. A jogerős ítélet szerint 1950. július 25-én a rendőrtiszt tanfolyam hallgatói előtt felolvasták azt, de maga a vádlott nem emlékezett biztosan erre. A kihirdetés feltehetően megtörtént, de hogy valamennyi hallgató jelen volt-e, azt nem bizonyították.⁵²

1950 nyaráig a határt illegálisan átlépő katonai személyek élete tehát elsősorban akkor forgott veszélyben, ha kémtevékenységgel is megvádolták őket. Ez a vádpont azonban a civilek számára is súlyos következményekkel járhatott. Például Bánhidi (Blazsek) Jenő – 1947-es első távozását követően – 1950 tavaszán szökött ki ismét az országból, majd vallomása szerint az amerikai titkosszolgálat beszervezte. Feladata állítólag hadipari információk kiadása volt, de azt a feladatot is kapta, hogy csempésszen ki embereket az országból. Emiatt újra hazatért Magyarországra, ám Ausztriába való visszautazásakor, 1950 decemberében őrizetbe vették. Elhúzódó pere után 1952-ben kivégezték.⁵³ A halálos ítélet kiszabásában

⁵⁰ ÁBTL 3.1.9. V-7201. Idézet: 26. Ugyanitt olvasható ez is: „Lengyel és Fonyó szüleit [...] internálni javasoljuk.”

⁵¹ MNL OL XIX-B-10-1950-III.1-103.

⁵² ÁBTL 3.1.9. V-71031. Idézetek: 22. és 118.

⁵³ ÁBTL 3.1.9. V-112069.

természetesen nem a többszöri tiltott határátlépés játszotta a döntő szerepet, hanem a kémtevékenység.

Határátlépési esetek börtönbüntetéssel

A korszak kémhíztériája következtében szinte minden illegális határátlépőt megvádoltak hűtlenséggel, idegen ügynöki tevékenységgel. Emiatt a forrásokban alig lehet találni bűnhalmazat nélküli, egyszerű tiltott határátlépési eseteket. A továbbiakban olyan eseteket mutatok be, ahol nem születtek halálos ítéletek, noha egyéb bűncselekmények is szerepeltek a vádak között.

Megleően alacsony büntetéssel sújtották Farkasvölgyi Józsefet, aki honvédségi alakulatától 1950 februárjában megszökött, katonakönyvét meghamisította, és több alkalommal próbált meg átmenni az osztrák határon. Esete példázza, hogy az átszökés nem volt könnyű: első kísérlete során „megtudta, hogy aknazár miatt kísérő nélkül nem lehet átmenni”, ezért visszatért Budapestre. Később már vezetővel vágott neki az útnak, aki azonban feljelentette őt. Az ÁVH utasítására a vezető mégis elindult Farkasvölgyivel a határ felé, ahol elfogták őket. Farkasvölgyi első vallomásában kémtevékenységről is beszélt, de ezt két nappal később visszavonta. Kémkedéssel nem vádolták meg. Alakulatától való megszökés, okirathamisítás és tiltott határátlépés kísérlete miatt 1950. június 27-én mindössze másfél éves börtönbüntetésre ítélték. A dossziéből kiderül, hogy Farkasvölgyi már 1947-ben is átlépte illegálisan a határt. Az osztrák hatóságok visszaadták, a községi járásbírósg akkor 200 forint pénzbírságot szabott ki büntetésül (igaz, ez akkoriban igen magas összegnek számított).⁵⁴ Szintén egy későbbi ügy előzményeként ismert, hogy Busay Jánost 1947-ben Csehszlovákiában tizen-négy napra, 1949-ben pedig Magyarországon két hónap börtönre ítélték tiltott határátlépésért, pedig ekkor már öt év börtön volt a büntetés felső határa.⁵⁵

A jugoszláv állampolgárságú Surányi Dezső 1947-ben szökött át Magyarországra, ahol tartósan letelepedett, munkát vállalt. 1948 karácsonya idején újra illegálisan lépte át a határt, ellenkező irányban. Zentán élő szüleit kereste fel, majd 1949 februárjában ismét úti okmány nélkül sikeresen visszatért Magyarországra. Egy szőregi kocsmában tett „demokrácia-ellenes” kijelentései nyomán tartóztatták le, majd két külön eljárás indult ellene. A szegedi járásbírósg március 22-én tiltott határátlépésért öt havi fogházra ítélte, ugyanakkor a szegedi népbírósgon izgatás miatt is per indult ellene; júniusban első fokon két évi börtönbüntetést kapott. A másodfokú tárgyaláson decemberben ezt másfél évre szállították le. A két ítéletet 1950-ben egyesítették, így egy évet és tíz hónapot kellett a szegedi Csillag börtönben letöltenie. 1950 decemberében szabadult, ezt követően Jugoszláviába toloncolták.⁵⁶ Szintén jugoszláv állampolgárságú volt Pintér József, aki 1946-ban költözött át családjával Magyarországra. Halásként a magyar államvédelem tudomása szerint a Tisza jugoszláv szakaszára is volt engedélye, de amikor 1949-ben csónakjából ki is szállt a túlsó parton, a jugoszlávok őrizetbe vették. Propagandaanyagok terjesztésével megbízva visszaküldték Magyarországra, ám Pintér a megbízást nem teljesítette, a jugoszláv újságokat és rölapokat elásta.

⁵⁴ ÁBTL 3.1.9. V-5668. Idézet: 31.

⁵⁵ ÁBTL 3.1.9. V-003.

⁵⁶ ÁBTL 3.1.9. V-2737. A dosszié tekintélyes része egy későbbi ügygel foglalkozik, hiszen Surányit ezután állítólag beszervezte a jugoszláv politikai rendőrség, az UDB. 1952-ben ismét őrizetbe vették, számos alkalommal kihallgatták, de ennek az ügynek a végeredménye nem ismert.

Ennek ellenére jugoszláv ügynököknek minősítették és internálták. Javasolták népbíróság elé állítását, de erre valószínűleg nem került sor. 1950 végén az internálótáborban meghalt.⁵⁷

A kémkedéssel nem gyanúsított polgári elkövetők ellen kiszabott ítéletek – dacára a bíróságokra gyakorolt folyamatos pártállami nyomásnak, amely a maximálishoz közeli büntetéseket követelt – még 1950-ben is zömmel egy és három év közötti börtönt szabtak ki. Lengyel Imre fentebb tárgyalt ügyében a három civil ugyan ennél első fokon jóval súlyosabb büntetést kapott (az apákak hat, a férfi tíz év börtönt), de a jogerős ítélet itt is enyhült (három évre, illetve a férfi esetében a szintén drákói szigorral kiszabott hét év és hat hónap börtönre, de őt saját tiltott határátlépése mellett a többiek segítéséért, lényegében embercsempészet címén is elítélték).

Tipikusabb ítéletek születtek egy későbbi ügyben. 1950 decemberében Szombathelyen a határőrök őrizetbe vettek egy tucatnyi emberből álló csoportot, akik Palesztinába igyekvő zsidók voltak. Mindegyiküknek volt már Nyugaton élő családtagja; ők a háború után, szintén illegálisan hagyták el az országot. A csoport nagykorú tagjait tizenhat hónap és három év közötti, tehát a törvényi maximumtól jóval elmaradó börtönbüntetéssel sújtották. Az ítéletek indoklásában szinte kivétel nélkül politikai propagandát olvashatunk: „tudatában kellett lennie azzal [helyesen: annak], hogy a kijutással munkaerejét kivonja a szocializmus építéséből, az imperialisták táborába kerülve azok táborát az itteni békétábor rovására erősíteni fogja”; „kijutás esetén nemcsak a maga, hanem vőlegénye munkaereje is a háborúra uszító imperialisták rendelkezésére állott volna, miáltal cselekménye fokozottabb mértékben súlyos és társadalmilag veszélyes”; „különösen súlyosbító körülmény az, hogy Schuller nevű bécsi aranyműves barátja üzletének átvétele végett akarta a határt átlépni, hogy ezzel ismét önálló és kizsákmányoló legyen”.⁵⁸ Társadalomtörténeti szempontból érdekes adalék, hogy az elítéltek között három házaspár is volt, és ezen esetekben a férj mindig súlyosabb ítéletet kapott. Két esetben az indoklás is kiemelte, hogy a feleségnek kötelessége volt követni diszsidáló férjét. A harmadik házaspárnál erre nem utalt az ítélet, ami azért sem meglepő, mivel a korábbi vallomások alapján nyilvánvaló volt, hogy az illegális emigrálást a feleség indítványozta és szervezte meg. A férj mégis kétszer hosszabb börtönbüntetést kapott.

Több szempontból kilóg a sorból Schmidt József tizenöt éves börtönbüntetése. Ezt azonban nemcsak a neki felrótt tiltott határátlépés indokolta, hanem többrendbeli embercsempészet és a vád szerint kémtevékenység is. Schmidt 1949 áprilisában szökött át Ausztriába, ahol munkát is vállalt. Magyarországon maradt ruháinak áthozatala kapcsán ismerkedett meg egy osztrák nővel, Therese Josttal, aki a határ közelében lakott, és állítólag naponta járt át Magyarországra egy jól bejáratott útvonalon, rendszeresen csempészsze át disszidenseket. Schmidt betársult e vállalkozásba: ő biztosította a megrendeléseket (már Ausztriában lévő magyaroktól, akik hozzátartozóikat akarták kijuttatni az országból), Jost pedig kicsempészte a megjelölteket. A bevételen megosztottak. Schmidt később maga is átkísért embereket a határon. Joszt Terézt – ahogy a magyar források nevezik őt – 1950 márciusában magyar határőrök megölték. Bár átjutott Ausztriába, a kórházban meghalt.⁵⁹ Schmidt még bő fél éven át folytatta az embercsempészetet, közben másokat is kiképzett erre a tevékenységre. 1950 októberében Budapesten letartóztatták. Kőszegre szállítása közben szökést, novemberben a fogságban öngyilkosságot kísérelt meg, majd heteken keresztül kihallgatták. December 12-től vallott kémtevékenységéről. Visnyei Sándor CIC-ügynök állítólag arra utasította, hogy

⁵⁷ ÁBTL 3.1.9. V-16813.

⁵⁸ ÁBTL 3.1.9. V-32129. Idézetek: 129., 148., 151.

⁵⁹ MNL OL XIX-B-10-1950-IV.18-66.; *Bürgerländerin an der ungarischen Grenze erschossen*. Wiener Kurier, 1950. március 27. 3.

próbáljon beszervezni egy ÁVH-munkatársat, illetve szerezzen adatokat a szovjet és a magyar hadsereg diszlokációjáról (vagyis az egyes csapatok országon belüli elhelyezéséről), az ÁVH vidéki szerveiről. Később löszergyarak, repülőterek, laktanyák helyszínét, illetve a Magyarországon használt fegyverek típusait kellett volna felmérnie. E feladatokat csak igen kis részben teljesítette. Mindezek alapján akár halálra is ítélték volna, de a bíróság ezúttal nem vette komolyan a vádban szereplő kémhistóriát. E szál koncepciók jellegére utal a vizsgálati iratokban szereplő alábbi mondat is: „...hosszú ideig csak fent ismertettekről [vagyis az embercsempészetéről – B. P.] vallott, de később fokozatosan beismerte azt is, hogy [...] kémfeladatokat is hajtott végre.” Schmidt a tárgyaláson visszavonta a kémkedésre vonatkozó korábbi beismerését, de a bíróság azt mégis érvényesnek tekintette. Az ügy másodrendű vádlottját, Téglás Vincét – bár első fokon csak életfogytiglani börtönrre ítélték – a jogerős ítélet után kivégezték. Az ellenük felhozott vádakban csak annyi eltérés volt, hogy Téglás többször lépte át illegálisan a határt, és több embert juttatott ki nyugatra – köztük Karády Katalint. Schmidt és Téglás csak felületesen ismerték egymást, egy perben való szereplésük inkább „amalgámozásnak” tekinthető.⁶⁰ Közelebb állt volna a valós tényálláshoz, ha Schmidt perében a rábafüzesi Pintér házaspár szerepelt volna, hiszen ők Therese Jost és így Schmidt tettestársaiként működtek. Pintéréket 1950 szeptemberének végén tartóztatták le, kihallgatásaikban állandóan visszatért „Schmith István”, aki egyértelműen azonos Schmidt Józseffel. (Úgy tűnik, erre az ÁVH nem jött rá.) Az 1951 szeptemberében született jogerős ítélet Pintér Istvánt négy és fél év, feleségét három év börtönnel sújtotta.⁶¹

A tiltott határátlépés tehát önálló büntetési tételként inkább csak a korszak első felében fordult elő, ezt követően viszont más cselekményekkel együtt szerepelt. Az 1948-as törvényi szigorítás csak lassan hatott a bírósági gyakorlatra. A tiltott határátlépés nagyon sok esetben a többi, jóval súlyosabbnak számító bűn mellett elsikkadt vagy akár ki is maradt a vádiratokból.

„Két pár cipőért lövi meg magyar a magyart” – erőszak a csempészek ellen

A második világháborút követő években az ország keleti és nyugati határain át egyaránt erős csempészforgalom zajlott. Az illegális áruforgalom már az első világháború után is gyakran torkolt halálos áldozatokkal járó erőszakba, de ezek többnyire a csempészek és a határőrizeti erők zöldhatáron történő véletlen találkozásaiából alakultak ki.⁶² 1946-ban viszont átfogó razziákat indítottak, amelyek több száz határőr bevetésével próbálták meg felszámolni a csempészbándákat. E rajtaütések forrásai ugyanakkor nem – vagy csak ritkán – számolnak be halálos áldozatokról.⁶³ Úgy tűnik, hogy eleinte nem is volt cél a megsemmisítésük. 1947 őszén egy magyar járőr lelőtt egy fiatalasszonyt, aki romániai magyarként csempészkedett. A jelentés szerint a „járőrnek nem volt szándéka a fegyverhasználattal élet kioltása, csak a menekülők feltartóztatása”. A fegyverhasználatot ennek ellenére kötelesek minősítették, a járőr tagjait jutalomban részesítették. Az áldozatnál 190 tojást találtak.⁶⁴

⁶⁰ ÁBTL 3.1.9. V-85203. Idézet: 146. Téglás saját vizsgálati dossziéját lásd: ÁBTL 3.1.9. V-108317. Az amalgámozás az a jelenség, amikor a bíróság egymáshoz nem vagy csak lazán kapcsolódó személyeket és csoportokat vegyít össze egy perben, hogy minél nagyobb méretű – és veszélyességű – összeküvés látszatát keltse.

⁶¹ ÁBTL 3.1.9. V-341. A dossziéból az ítéletek hiányoznak, de későbbi feljegyzések utalnak rájuk.

⁶² Bencsik: *Demarkációs vonaltól*, 85–86.

⁶³ MNL OL XIX-B-10-1946-IV.4-59. és 60.

⁶⁴ MNL OL XIX-B-10-1947-III.4-3.

1946–1947-ben a csehszlovák, az osztrák és a román határ mentén egyaránt rendkívül aktív csempésztevékenység alakult ki, ami jelentős mértékben rontotta a közbiztonságot.⁶⁵ A legkülönösebb történet „főhőse” a sopronperesztegi Bongár István, aki fegyveres bandája élén közel két éven át tartotta rettegésben a határ mindkét oldalát. Működésüket megkönnyítette, hogy szovjet egyenruhát hordtak, sőt néhány szovjet katonaszőkevény is erősítette őket. A csempészetten kívül fegyveres rablásokat és gyilkosságokat követtek el. 1946 végén és 1947 elején elfogták őket, ügyükben szovjet hadbíróság ítélkezett. A banda vezetőit nyolc–tíz évi szibériai kényszermunkára ítélték.⁶⁶ A környéken elképesztő hírek terjedtek róluk, amelyeket a sajtó részletesen tárgyalt. Eszerint a meggyilkolt rendőrök húsából kolbászt készítettek, amelyet részben elfogyasztottak, részben pedig értékesítettek. A lapok azt is tudni vélték, hogy a banda tagjai háborús bűnöket követtek el 1945 előtt.⁶⁷

A határőrség irataiból úgy tűnik, hogy a csempész-halálesetek meglehetősen sablonosan következtek be. A magyar vagy a szomszédos ország járőre észrevette a csempészeket, felszólította őket, majd miután azok menekülni kezdtek, a határőr a fegyverét használta. Lehetséges persze, hogy a valóságban ez nem minden alkalommal történt teljesen így: Esetleg elmaradt a felszólítás, vagy maguk a csempészek is agresszívan léptek fel – bár ez utóbbit a maguk védelmére a határőrök is rögzítették volna. A magyar források beszámolnak olyan esetről is, amikor a jugoszláv járőr magyar területen lőtt le csempészt.⁶⁸ A csempészek lelövésével végződő esetekből azért derül ki kevesebb, mert a helyszínen életét veszítő személyeket már nem lehetett kivallatni. Emiatt célszerű azon incidenseket is megvizsgálni, amelyekben csak sérülés történt.

1950. június 6-án Radóczki Péter bódvavendégi lakos, csehszlovák állampolgár határszéli úti igazolvánnyal, szabályosan lépett be magyar területre, de a határőr gyanúsának találta egyik csomagját, s ellenőrizni akarta. Radóczki futásnak eredt, felszólításra sem állt meg, és már majdnem elérte a határt, amikor combon lőtték. A fegyverhasználatot kötelességnek minősítette a csehszlovák fél is, különösen, hogy a 34 holdas kulákot, aki rendszeresen csempészett, korábban soha nem sikerült tetten érni, ám így „felgyógyulása után meg tudják büntetni”. A lövés pillanatában a csempész már a határvonalon futott, elesése után csehszlovák területre került, és lakonikusan így kommentálta az esetet: „....két pár cipőért lövi meg magyar a magyart.”⁶⁹

Tipikus csempésztörténet a Nógrád megyei Busay János, Diósi Ferenc és Mák András esete. Ők 1947 óta csempészből éltek, majd 1949-ben fogságból – erdei rabmunkáltatás idején – megszöktek, és a hatóságok elől bujkálva tovább folytatták életvitelszerű csempésztevékenységüket. Fél évnél is tovább sikerült magukat így fenntartani, de végül 1950 februárjában csehszlovák határőrök rajtuk ütöttek. Menekülés közben Busayt és Mákot meglőtték, majd felépülésük után átadták őket a magyar hatóságoknak. A rajtaütés idején Diósi másutt tartózkodott, de szeptemberben őt is elfogták. Sorsdöntő különbség volt, hogy bár mindhármuknak végig volt fegyvere, csak Diósi követett el közülük fegyveres rablásokat,

⁶⁵ MNL OL XIX-B-10-1946-IV.14-82.; MNL OL XIX-B-10-1946-V.7-110.; MNL OL XIX-B-10-1947-IV.1-362.

⁶⁶ MNL OL XIX-B-10-1947-IV.16-464. Az ítéletről a sajtó is beszámolt: *Az emberkolbász meséjének vége*. Magyar Nemzet, 1947. március 25. 7.

⁶⁷ *Újabb borzalmak derülnek ki a soproni emberevő banditák kihallgatásán*. Népszava, 1946. december 5. 6.; *A soproni SS-banditák új teljes beismerő vallomást tettek*. Világ, 1946. december 10. 1–2.

⁶⁸ MNL OL XIX-B-10-1947-IV.15-23. Az eset még 1946-ban történt, három halálos áldozattal.

⁶⁹ MNL OL XIX-B-10-1950-IV.18-40 és IV.18-74.

s elfogásakor is tűzharcba bocsátkozott a magyar katonákkal. A három csempészt két külön ügyben ítélték el. 1950 májusában Busayt és Mákot statáriálisan – de nem katonai bíróság előtt – egyaránt életfogytig tartó fegyházra ítélték. A vádpontok között tételelesen csak a tiltott fegyver- és lőszerbirtoklás szerepelt, bár a tényállás rögzítette a tiltott határátlépés és a csempészet büntetettét is. Az indoklás elismerte, hogy fegyvereiket nem használták, de megállapította a „gondolatbűn” elkövetését: „...kikövetkeztethető, hogy a fegyvert nem vadászat céljából, hanem azért vitték magukkal, hogy adott esetben – ha másként menekülni nem tudnának – a határrendészeti közegek ellen használják.” A fegyverét ténylegesen használó Diósit ugyanakkor 1951. január 11-én halálra ítélték és még aznap kivégezték. Az állambiztonság Busayék kapcsán is fantáziadús terrorista-fasiszta történeteket vetett papírra, de a bíróság ezeket a – környékbeli lakosság körében is terjesztett – rémhíreket fontolóra sem vette.⁷⁰

Mint láttuk, a határőröknek – különösen 1950-ben – nem volt mérlegelési joguk, kötelesek voltak fegyverüket használni még akkor is, ha a határsértő esetleg nem is csempészett semmit, de nem állt meg a felszólításra. A csempészet már a két világháború között is életveszélyes vállalkozás volt, de korszakunkban ez fokozottan érvényes. Az árucsempészet 1947-ig szinte az összes határszakasz mentén jellemző volt, 1950-re viszont csak a csehszlovák határ vidékére korlátozódott.⁷¹ A déli és a nyugati határ mentén a fokozott határőrizet és a vasfüggöny kiépítése, a román határon pedig a túloldali határőrizeti szervek kemény fellépése számolta fel a csempészmozgalmat – ami a szovjet szakaszon korábban sem alakult ki.

Összegzés

Annak ellenére, hogy – a bevezetőben jelzett okok miatt – a második világháború után elvileg kisebb erőszaknak kellett volna jelentkezni a határ mentén, mint 1918 után, a tények más mutatnak. A szigorúbb határrezsimit kiváltó tényezők közül több is az erőszak csökkenésének irányába hatott: Például új államok létrejöttére nem került sor, és az országot elvileg „baráti” szomszédok vették körül. Más tényezők viszont ellentétes hatásúak voltak: A határok meg-/visszaváltozása ekkor is zajlott, és – elsősorban Csehszlovákia felé – a határ menti kisebbségek helyzete is konfliktusokat generált. Az erőszakot fokozó legfőbb tényező azonban a térségben zajló rendszerváltozás s ezzel összefüggésben a határrezsím változása volt. Ezt a változások dinamikája is alátámasztja: az erőszak a tárgyalt öt évben – tehát a háborútól egyre távolodva – növekvő volt. Ahogy a szovjet típusú határőrizeti szisztéma kibontakozott, az erőszak úgy vált egyre hétköznapiabbá a határok mentén.

Fontos tanulság, hogy nem – vagy legalábbis nem csak – a kialakuló hidegháború okozta az erőszak eszkalálódását. Ha így lett volna, akkor csupán az osztrák és a jugoszláv határ mentén beszélhetnénk erről. Valójában az erőszak az összes határ mentén fokozódott, elsősorban azért, mert a határőrizeti doktrína előírta a széles körű fegyverhasználatot: kis túlzással azt mondhatjuk, hogy az „aki él és mozog, arra lőni kell” elv érvényesült. Természetesen a hatóságok a legnagyobb figyelmet az osztrák és a jugoszláv határra fordították, és 1948 után a civil áldozatok száma is itt volt a legnagyobb. De a legtöbb áldozat a határőrök közül került ki, és ebben a tekintetben minden határszakaszon növekedést látunk.

A feltárt – itt nem teljes körűen tárgyalt – esetekből levonhatjuk a következtetést, hogy *önmagában* sem a vasfüggöny, sem a határőrség élőereje nem zárta volna le teljes mértékben a határt. A kettő *együtt* viszont meglehetősen hatékonyan megátolta a disszidálás lehetőségét. A források alapján látható, hogy még a legjobban őrzött nyugati és déli határ is

⁷⁰ ÁBTL 3.1.9. V-003. (idézet: 18.); ÁBTL 3.1.9. V-15665.

⁷¹ Erről bővebben lásd: Farkas: *Csempészet a magyar–csehszlovák határon*, 49–53.

valamelyest átjárható maradt. Az átkeléshez azonban megfelelő helyismeret vagy embercsempészek igénybe vétele volt szükséges: enélkül az elfogás, sőt a súlyos sebesülés veszélye rendkívül nagy volt. De a legrutinosabb illegális határátlépők is jelentős kockázatot vállaltak. Hiába dicsekedtek azzal, hogy könnyű az átjutás, vagy büszkélkedtek azzal, hogy naponta mennek át a határon. Lehet, hogy tízszer szerencsésük volt, de előbb-utóbb nagy valószínűséggel elfogták vagy lelőtték őket.

BIBLIOGRÁFIA

Levéltári források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

- 3.1.9. Vizsgálati dossziék
 - V-003 Busay János és társa
 - V-341 Pintér István
 - V-2737 Surányi Dezső
 - V-3254 Csörsz Ernő
 - V-5668 Farkasvölgyi József (Fédermayer József)
 - V-7201 Lengyel Imre és társai
 - V-15665 Diósi Ferenc
 - V-16813 Pintér József
 - V-32129 Breitner Miklós és társai
 - V-35218 Kiss László és társai
 - V-46890 Ambrus Jenő
 - V-46992 Kovács József
 - V-47005 Takács János és társa
 - V-71031 Szücs Sándor r. főhadnagy és társai
 - V-77413 Győri István és társa
 - V-85203 Schmidt József
 - V-108317 Téglás Vince
 - V-112069 Bánhidi (Blazsek) Jenő
- 4.1. Állambiztonsági munkához készült háttéranyagok
 - A-1249 Tiszalöki internálótábor anyagai 1951–1953
- 4.2. Állambiztonsági parancsgyűjtemény

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

- XIX-A-83-a Minisztertanácsi jegyzőkönyvek
- XIX-B-10 Határőrség Országos Parancsnoksága
- XIX-E-1-z Igazságügyi Minisztérium, Visszaminősített TÜK iratok

Oral history források

Telefonos interjú V-né S. M-mel. Készítette Bencsik Péter, 2024. október 22.

Nyomtatott források

- A hatályos anyagi büntetőjogi szabályok hivatalos összeállítása. Budapest: Jogi és Államigazgatási Kiadó, 1952.
- Solt Pál (főszerk.): Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez. 1–5. köt. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1992–1995.
- Szervezeti és szolgálati utasítás a M. kir. Csendőrség számára. Budapest: Stádium, 1941.

Kossuth Népe, 1947.

Magyar Közlöny, 1945, 1948.

Magyar Nemzet, 1946, 1947.

Népszava, 1946.
 Szabad Nép, 1946, 1949.
 Szabad Szó (Temesvár), 1947.
 Világ, 1946.
 Wiener Kurier, 1950.

Szakirodalom

- Balogh Béni: Felvidéki menekültek Komárom-Esztergom vármegyében (1946–1947). *Limes*, 7. évf. (1994) 4. sz. 5–17.
- Bencsik Péter: Az erőszak és az államhatárok: elméleti megfontolások. In: Margittai Linda – Tomka Béla (szerk.): *Történelem és erőszak*. Szeged: Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület, 2021. 338–351.
- Bencsik Péter: Demarkációs vonaltól államhatárig. A határ menti társadalom és konfliktusai az 1920-as években. Budapest: ELKH BTK Történettudományi Intézet, 2022.
- Bencsik Péter: A vasfüggöny története és a határ menti erőszak, 1956–1957. Kézirat, megjelenés alatt.
- Berki Imre: A magyar határőrség újjászervezése 1946-ban. *Rendvédelem-történeti Füzetek*, 22. évf. (2012) 25. sz. 13–26. <https://doi.org/10.31627/RTF.XXII.2012.25N.13-26P>
- Farkas Gyöngyi: Csempészet a magyar–csehszlovák határon az 1950-es évek elején. *Metszetek*, 1. évf. (2012) 2–3. sz. 49–53.
- Fórizs Sándor: Tragédia az államhatáron. *Hadtudomány*, 24. évf. (2014) 1. sz. 185–195.
- Fórizs Sándor: A határőrség megalakulása, valamint tevékenysége az első években (1945–1950). *Magyar Rendészet*, 15. évf. (2015) 6. sz. 89–102.
- Fórizs Sándor: A bozsoki határőr őrsparancsnok lelövésének vizsgálata. *Rendőrségi Tanulmányok*, 2. évf. (2019) 3. sz. 99–114.
- Fórizs Sándor: Halottak és hősi halottak a magyar határőrségeknél 1945–2007. *Rendvédelem-történeti Füzetek*, 29. évf. (2019) 58. sz. 65–76. <https://doi.org/10.31627/RTF.XXIX.2019.58N.65-76P>
- Fórizs Sándor: Fegyverhasználati esetek vizsgálása 1945–1949 között a Honvéd Határőrségnél. *Ügyészek Lapja*, 29. évf. (2022) 1–2. sz. 19–34.
- Fórizs Sándor: A magyar határőrség fegyverhasználat 1945–1958 között. *Hadtudomány*, 32. évf. (2022) 1. sz. 93–112. <https://doi.org/10.17047/HADTUD.2022.32.1.93>
- Fórizs Sándor: Öngyilkossági esetek a határőrségnél az 1980-as években. *Ügyészek Lapja*, 29. évf. (2022) 5–6. sz. 39–52.
- Jones, Reece: *Violent Borders: Refugees and the Right to Move*. London: Verso, 2016.
- Mašková, Tereza – Ripka, Vojtěch: *Železná opona v Československu. Usmrcení na československých státních hranicích v letech 1948–1989*. Praha: Ústav pro studium totalitních režimů – Sociologický ústav AV ČR, 2015.
- Murber Ibolya: Nyugat-Magyarországtól Burgenlandig, 1918–1924. *Határtörténetek az első világháború után*. Budapest: ELKH BTK Történettudományi Intézet, 2021.
- Orgoványi István: A déli határsáv 1948 és 1956 között. In: Tóth Ágnes (szerk.): *Bács-Kiskun Megye Múltjából 17*. Kecskemét: Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, 2001. 253–285.
- Orgoványi István: A magyar határőrizeti és határvédelmi szervek jelentései a csehszlovákiai magyarság kitelepítéséről 1946–1947. *Betekintő*, 10. évf. (2016) 1. sz. 1–15. https://www.betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2016_1_orgovanyi_o.pdf (Utolsó letöltés: 2024. november 14.)
- Orgoványi István: Menekülés a Vasfüggönyön át. Tiltott határátlépések 1945 és 1950 között. *Betekintő*, 11. évf. (2017) 1. sz. 1–25. https://www.betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2017_1_%20orgovanyi.pdf (Utolsó letöltés: 2024. november 14.)
- Simon Attila: Az átmenet bizonytalansága. Az 1918/1919-es impériumváltás Pozsonytól Kassáig. *Somorja–Budapest: Fórum Kisebbségkutató Intézet – ELKH BTK*, 2021.
- Szilvási Ferenc: *Határőr hősök nyomában*. Budapest: BM Határőrség Politikai Csoportfőnöksége, 1987.
- Tomek, Prokop: Přechody státních hranic z hlediska agentů-chodců a kurýrů. In: Vaněk, Pavel (ed.): *Ochrana státní hranice 1948–1955*. Brno: Technické Muzeum, 2013. 12–14.
- Tomka Béla: Erőszak a történelemben: jelentések és hosszú távú trendek. *Aetas*, 33. évf. (2018) 3. sz. 170–185.
- Vukman Péter: Moszkvától Londonig. Nagy-Britannia és Jugoszlávia a szovjet–jugoszláv konfliktus idején (1948–1953). Szeged: SZTE BTK, 2011.